

БЕЛАРУСКАМОЎНЫЯ ТЭКСТЫ ГРОДЗЕНШЧЫНЫ НА ЗАНЯТКАХ ПА ГІСТОРЫІ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ

У практыцы выкладання гісторыі беларускай літаратурнай мовы ў Гродзенскім дзяржаўным універсітэце імя Янкі Купалы актыўна выкарыстоўваюцца тэксты, створаныя на тэрыторыі Гродзеншчыны ў XVI–XX ст. Яны дазваляюць: 1) бачыць багацце і разнастайнасць стыляў жанраў; 2) вызначыць асноўныя фанетычныя, марфалагічныя, лексічныя і сінтаксічныя асаблівасці беларускай мовы ў розныя перыяды яе развіцця; 3) параўнаць агульнапашыраныя на ўсёй беларускай тэрыторыі рысы і мясцовыя, характэрныя пісьмовай мове Гродзеншчыны; 5) прасачыць спецыфіку выкарыстання аўтарамі пазычанняў з розных моў (з польскай, лацінскай, нямецкай і інш.). Зварот да такіх крыніц актывізуе ўвагу студэнтаў і на агульнабеларускіх традыцыях, і на адметнасцях развіцця мовы ў нашым рэгіёне.

У старажытнабеларускі перыяд больш поўна асаблівасці жывой гутарковай мовы адлюстраваліся ў юрыдычна-справавых пісьмовых помніках, таму пры аналізе тэкстаў дадзенага стылю мы часцей звяртаемся да скаргаў, заяў, рашэнняў судоў і іншых справавых дакументаў Гродзеншчыны (гродскіх кніг, дакументаў Літоўскай метрыкі, што датычацца гродзенскіх зямель, створаных пры двары вялікіх князёў літоўскіх і польскіх каралёў), што пазней увайшлі ў “Акты, издаваемые Виленскою комиссією для Разбора древних актов” [1], “Акты Гродненского земскаго суда” і іншыя зборы. Яны дапамагаюць прасачыць тэндэнцыі станаўлення стылю, змены ў сістэме моўных сродкаў і інш. Такія творы цікавыя і багата пададзеным анамастычным матэрыялам. Тут зафіксаваны назвы вёсак (з *Бндурі, у волости Квасовской сельцо Ходоровичи, з Одельска*), гарадоў, іншых паселішчаў (*дворе моемъ Свислочи, ыменьи моемъ Горницы, именье Гнойницкое*), мікратапонімы (*прозываемую Зубриковщину (волоку), Устуденка (сенажаць), подъ Марьковскимъ перевозомъ*), гідронімы (*Веретея, надъ Немномъ, за рекою Свислочью, надъ Глушицкою*). Адлюстроўваюцца назвы адміністрацыйных адзінак, у складзе якіх ёсць адтапанімічныя прыметнікі: *войтовство Гуменцкое, поветъ Троицкий*. Часта сустракаюцца ў тэкстах назвы людзей па сацыяльным становішчы, роду заняткаў, пасадзе, дзе адзначаюцца вытворныя ад населеных пунктаў: *наместникъ Слонимский, врядникъ Десятковский, старосты Крынского и Квасовского*. Студэнты бачаць знаёмыя найменні, якія ў старажытных тэкстах фіксуюцца ў той форме, што дакладна адлюстроўвае іх гісторыю, паходжанне. Тапонімы перадаюць асаблівасці рэльефу, род заняткаў, сацыяльнае становішча жыхароў таго часу, калі ўзніклі назвы.

Асаблівую цікавасць выклікаюць антрапонімы: прозвішчы, імёны, якія сёння ўспрымаюцца як афіцыйныя (*Петр Міцута, Миколай Шимковичъ Толочко, Томила Богушовна, Ольжбета, Станислав Судмонтович*) і ўспрынятыя студэнтамі як гутарковыя формы (*Шасный Винский, Петрухно, Васко, Михно, Петрашка Некревич*), якія ў тэкстах аднолька пашыраныя, што складае спецыфіку іх выкарыстання ў той час.

Наяўнасць анамастычнага матэрыялу, значная частка якога вядома з дзяцінства, канцэнтруе ўвагу, робіць аналіз больш матываваным, канрэтным, пашырае веды студэнтаў як па гісторыі беларускай мовы, так і па гісторыі Беларусі, культуры і этнаграфіі, чаму спрыяе і выкарыстанне намінацый і выразаў, якія адлюстроўваюць прадметы і з’явы тагачаснага жыцця: *шатка, лисами подбита, рукавицы, баранками подбиты, за десеть копъ грошей литовской личбы* і інш.

Пры вывучэнні тэмы “Беларускае летапісанне” аналізуюцца пераважна ўрыўкі з летапісаў, дзе апавядаецца пра падзеі агульнадзяржаўнага значэння, дзе ўспамінаецца Гродзеншчына (паходы князёў, падпісанне дамоў, наведванне *Навагрудка* (Навагародка), *Крэва, Трокаў* (Новыя Трокі, Старыя Трокі), *Гродна* (Городня, Городен), а таксама мясцовыя падзеі, якія адбываюцца тут у часы Вялікага Княства Літоўскага, Рэчы Паспалітай, узгадваюцца помнікі мясцовага летапісання, мемуары, напісаныя жыхарамі Гродзеншчыны.

Варта адзначыць, што ў тэкстах, напісаных на тэрыторыі Гродзеншчыны ў старажытнабеларускі перыяд, шырока адлюстроўваюцца агульнапашыраныя фанетычныя асаблівасці, якія студэнты павінны засвоіць і навучыцца вызначаць: зацвярдзенне [р’] (*трыдцатомъ, тепер, декабра*), зацвярдзенне шыпячых (*вижово, чолом, припомневишы, шостогонадцать*), яканне, якое перадаецца праз напісанне е на месцы юса малога (*светое памети, петнадцать*), аканне (*манастыра*), зацвярдзенне этымалагічна мяккага [ц’] (*чернецов, серцомъ, отецъ*), этымалагічна мяккага [в’] (*церковъ (церков)*), страта пачатковага *і* (*маеть*), захаванне вынікаў другой палаталізацыі ў формах меснага склону адзіночнага ліку назоўнікаў з асновай на г, к, х (*на дорозе, на руке*), дзеканне (*владзею*), аканне (*дванадъцать*), асіміляцыйныя працэсы: асіміляцыя па звонкасці (*прозьбою*) і інш.; марфалагічныя: назоўнікі ў форме множнага ліку назоўнага склону пры лічэбніках два, тры чытыры (*четыри недели*), беларускія формы займеннікаў (*тымъ, тыхъ, тае*), формы загаднага ладу, утвораныя пры дапамозе *нехай*, складаныя формы перфекта са звязкай *есмо, есми* (*есмо розказали, видель есми*), пашырэнне канчатка *-у* ў форме назоўнікаў мужчынскага роду адзіночнага ліку роднага склону (*повету Городенского*), словаўтваральныя: прыстаўка *з* (*зъжогъ, згорела, збилъ, зранили*) і інш.; лексічныя (*або, вельмі*) і сінтаксічныя рысы.

Для гродзенскіх пісьмовых тэкстаў характэрна варыянтнасць на розных узроўнях: фанетычным (*бывшимъ – Божого*), марфалагічным (*оповедалъ и видель есми*), словаўтваральным (*згорела – сгорело*). Зафіксаваны розныя

стадыі фармавання найменняў (*Гродно – Городня, у Волексичахъ – Олексичы, Ейсимонт – Ейсымонт*).

Пісьмовыя помнікі гродзенскага рэгіёну цікавыя і тым, што адлюстроўваюць працэсы ўзаемадзеяння старажытнабеларускай літаратурнай мовы з іншымі мовамі, таму мае месца пазычанне з розных моў, пераважна з польскай мовы, што абумоўлена не толькі агульнымі тэндэнцыямі развіцця літаратурнай мовы таго часу, але і геаграфічным становішчам Гродзеншчыны, цеснымі непасрэднымі кантактамі жыхароў з носьбітамі польскай мовы, развіццём памежных дыялектаў і іншымі прычынамі. Паланізмы, адлюстраваныя ў гродзенскіх тэкстах, разнастайныя па семантыцы: называюць новыя з’явы эканамічнага, грамадска-палітычнага, культурнага жыцця. Пазычаецца самая разнастайная лексіка: юрыдычна-справовая: *квалтъ, преступца, пажогца*; адміністрацыйна-канцылярская: *скарбъ, дедичъ, выенце*; рэлігійная: *костель, велебный*; культурная: *адамашка, вензель, хуста*; ваенная: *валка, ганба, хоронжий* ды інш.

Уплыў польскай мовы ў гродзенскіх тэкстах праяўляецца на розных узроўнях. Гэта разнастайныя фанетычныя рысы: заходнеславянскі варыянт няпоўнагалосся (*хлопскихъ, королевское, бронити, звлочати*), [э] на месцы ўсходнеславянскага [о] (*кревныхъ*), я на месцы беларускага е ([ē] з былога h) (*повядати, преслядовати, мяль*), спалучэннем гв (*гвиздати*), [ц] на месцы *tj (*моцно, обецати*), спалучэнні дл, тл (*быдло, подле*), наяўнасць спалучэнняў он, ен на месцы [е] (*гнембити, вензенье, ляментъ*); адсутнасцю ўстаўнога [л] (l-epenteticism) пасля губных (*зоставяти, попровяти, розмавяти*), наяўнасць спалучэння кг, што адлюстроўвае [г] выбухны (*жекглевати, квалтъ, кграция, кглизовати*), је на месцы ўсходнеславянскага о ў пачатку слова (*едность, зъедночити*) і г. д.

Як і ў тэкстах, напісаных на іншых беларускіх землях, на Гродзеншчыне некаторыя паланізмы вылучаюцца марфалагічнымі рысамі: афіксацыяй: ужываннем прэфікса зу- (*зупольно*), суфіксаў -шизн-а (*отчизная, дедизна*), -унокъ (*дорунокъ*), -ца: *справцы, державца* ды інш.

У пісьмовых помніках у выніку фанетычнай адаптацыі ўзнікаюць варыянты, якія фіксуюць розную ступень фанетычнага засваення паланізмаў у старажытнабеларускай літаратурнай мове: *вензенье і вязенье, везенье і везэнье, валчити і вальчити, зелжити і желжити* і інш.

У тэкстах, створаных на Гродзеншчыне, ёсць рысы, якія на іншых беларускіх землях могуць разглядацца як уплыў польскай мовы, але для гродзенскіх гаворак і твораў такія з’явы, як прыслоўі з суфіксам е (*невинне а здрадливе, добровольне, устне, обличне, умысльне*), аддзяяслоўныя назоўнікі на -не, -ня (*наданя, в везеню*) з’яўляюцца рэгулярнымі. Шырока падаецца лексіка, якая і сёння прысутнічае ў паўднёва-заходніх гаворках: *рокъ, жадного, валька, освятчывшы, увойсце, велебный* і інш.

Зафіксаваны ў тэкстах лацінізмы: пераважна грамадска-палітычныя, царкоўна-рэлігійныя тэрміны: *администрация, аргументъ, актъ, синдикъ* ‘адвакат’ і інш., а таксама назвы мераў і спосабаў пакарання, судовых

органаў, відаў папераў і г. д.: з *реестру, опеляция, тестаментъ, декретъ, дзеянняў*, звязаных з судаводствам: *апелевал, дедуковати, актикованя*.

Прысутнічаюць у пісьмовых помніках германізмы, якія адносяцца да розных ЛСГ і ў большасці выпадкаў страцілі адзнакі пазычанасці (*бурмистръ, кермаишь, ратуша, ратовати, збудованую*) або адрозніваюцца пэўнымі спалучэннямі зычных гукаў: шт (*коишь, итыховая, итурмовати*), шп (*шпиталь*), хт: *лихтовати*, шп: *шпеговати*, шр: *шрубоватися*, шл: *шляхтичовъ*. Ёсць пазычанні з іншых моў: грэчаскай (*архимандрытъ, манастырь*), стараславянскай (*градъ*), венгерскай (*сабля*) і інш.

У перыяд развіцця новай беларускай літаратурнай мовы значную ролю адыгрываюць тэксты розных жанраў мастацкага і публіцыстычнага стыляў. Таму пры аналізе асаблівасцей фармавання названых стыляў, іх спецыфікі і ролі ў выпрацоўцы і замацаванні графіка-правапісных, марфалагічных, лексічных і сінтаксічных нормаў беларускай літаратурнай мовы асаблівую ўвагу звяртаем не толькі на “Мужыцкую праўду”, але і на шматлікія допісы ў “Нашу Ніву”, дасланыя з розных куткоў Гродзеншчыны, у якіх пры адсутнасці кадыфікаваных нормаў шырока падаюцца дыялектныя і размоўныя формы, адлюстроўваецца працэс адбору лексічных адзінак, станаўлення беларускай літаратурнай мовы, дыферэнцыяцыі агульнапашыраных норм і мясцовых асаблівасцей.

Параўнальны аналіз тэкстаў, напісаных на розных тэрыторыях, спрыяе замацаванню ведаў па гісторыі беларускай літаратурнай мовы, дае цікавы матэрыял для разваг і высноў па этналінгвістыцы, гістарычнай дыялекталогіі. Дапамагае набыццю рознабаковых ведаў і выкарыстанне складзеных выкладчыкамі нашага ўніверсітэта хрэстаматы [3] і практыкума [2] па гісторыі беларускай мовы, дзе змяшчаецца шмат пісьмовых помнікаў, звязаных з Гродзеншчынай.

Літаратура

1. Акты, издаваемые Виленскою комиссією для Разбора древних актов. Акты Гродненского земскаго суда. Вильна, 1894. – Т. XXI.
2. Бубновіч, І.І. Гісторыя беларускай мов: хрэстаматыя / І.І. Бубновіч, Н.К. Памецька, Ж.С. Сіплівеня. – Гродна : ГрДУ, 2009. – 239 с.
3. Бубновіч, І.І. Гісторыя беларускай мов: практыкум / І.І. Бубновіч, Н.К. Памецька, Ж.С. Сіплівеня. – Гродна : ГрДУ, 2009. – 95 с.